

URBANISME I ARQUITECTURA A LES CIUTATS ROMANES VALENCIANES

MANUEL OLCINA

MARQ. Museu Arqueològic Provincial. Alacant

En la nostra història la civilització romana és la primera que ha deixat empremtes que es reconeixen en el territori. La racionalitat i la solidesa de la configuració urbana i la creació de construccions monumentals que marcaven de manera rotunda en l'àmbit de les ciutats (i també en el medi rural) els seus codis culturals, socials, econòmics i ideològics, van transformar, com en cap moment anterior, el paisatge de l'occident europeu. Aquesta presència es deu al paper fonamental de la urbanització que Roma utilitza com a instrument de consolidació dels territoris adquirits i de difusió dels seus models culturals, de tal manera que l'esplendor de l'Alt Imperi (segles I i II) es deu en bona mesura al fet que està fonamentat en una extensa xarxa de ciutats.

LA CIUTAT. QÜESTIONS GENERALS

En el món romà, la ciutat pot definir-se des del punt de vista de la seua configuració física i funcional i des de la seua constitució jurídica. En el primer aspecte es mostra com una aglomeració destacada, definida per un límit (*pomerium*) concretat sovint per la muralla i en la qual es distribueixen els edificis i els complexos arquitectònics mínims (fòrum, termes, temples), que possibiliten la forma de vida romana. L'enriquiment i el creixement de les ciutats propicià l'aparició en les àrees periurbanes de grans monuments funeraris en els cementeris, barris de vil·les, instal·lacions artesanals i, a vegades, edificis d'espectacles que van diluir la imatge compacta del nucli urbà.

Jurídicament la ciutat es defineix com una entitat que gaudia d'àmplia autonomia administrativa la plasmació legal de la qual, en els nivells més alts, es concreta en dos règims: colònies i municipis. Les colònies generalment duen aparellades la implantació de població de ciutadans en una ciutat creada *ex novo* o en nuclis indígenes, mentre que els municipis suposen la seua promoció jurídica. Paisatge urbà romà i privilegi administratiu no sempre coincideixen, però és evident que aquest últim desencadenà en molts casos la renovació i la monumentalització de la trama urbana. D'igual manera, les poblacions que havien realitzat un esforç per aproximar-se als patrons urbans romans van ser així mateix recompensades amb la promoció jurídica. Dependrà de les circumstàncies pròpies de cada ciutat el grau de desenvolupament urbà i el seu desplegament arquitectònic.

Tornant a l'aspecte físic, la forma urbana en una fundació *ex novo* correspon al model colonial: límit emmurallat, regularitat de la seua trama amb carrers de traçat ortogonal delimitant illes de cases

*Les ciutats romanes valencianes.
[Tractament gràfic A. Sánchez].*

(*insulae*) quadrades o rectangulars, emplaçament del fòrum en la intersecció de les vies principals (*cardo* i *decumanus*). Però aquest patró, que és la imatge que normalment s'associa a la ciutat romana, no és automàticament transportable a aquelles ciutats que arranquen de realitats preexistents, on els condicionaments de tipus orogràfic o constructiu poden produir formes variables dins de la tendència a la regularitat i a la distribució racional dels espais públics i privats. De la mateixa manera, la ciutat romana no és un fenomen d'implantació uniforme en el temps i en els diferents territoris. Les bases culturals de les regions adquirides i l'evolució de l'estat romà mateix en determinaren els ritmes d'implantació i els models.

A partir d'aquestes premisses i cenyint-nos al cas de l'urbanisme romà en les terres valencianes analitzarem les etapes de creació de les ciutats i les característiques de cada una d'elles segons l'estat actual de la investigació. Tenint en compte les definicions bàsiques ja esmentades, al final del procés, el mapa urbà romà estarà ocupat per nou ciutats, de nord a sud: *Lesera* (el Forcall, Castelló), *Saguntum* (Sagunt, València), *Edeta* (Llíria, València), *Valentia* (València), *Saetabis* (Xàtiva, València), *Dianium* (Dénia, Alacant), el municipi de nom llatí debatut emplaçat a la Vila Joiosa (Alacant), *Lucentum* (Alacant) i *Ilici* (l'Alcúdia d'Elx).

EL PROCÉS DE DESENVOLUPAMENT URBÀ I ARQUITECTÒNIC

ROMA I LES CIUTATS IBÈRIQUES. Quan Roma va vencer Cartago en la Segona Guerra Púnica a les acaballes del segle III aC va incorporar als seus dominis els pobles ibers de l'orient i el migdia peninsular. En terres valencianes els edetans, al centre, i els contestans al sud tenien alguns nuclis de població que poden ser considerats ciutats mentre que la Ilercavònia al nord presentava menys trets urbans. En algunes d'elles l'arqueologia ha mostrat destruccions que podrien situar-se en l'escenari de la repressió de les revoltes indígenes dirigida per Cató (primeries del segle II aC). Creiem que aquests fets seran decisius en el procés de conformació del mapa i la configuració particular de les ciutats romanes. Així, la destrucció d'*Edeta*, la capital dels edetans, i la seua posterior decadència estaria en l'origen de la discontinuïtat física i retard de la seua monumentalització. A *Lucentum* la destrucció detectada en les últimes excavacions i l'atonía durant el segle II aC serien causes del seu escàs desenvolupament posterior davant altres ciutats pròximes. Contràriament, ciutats ibèriques tan destacades com ara *Arse*, *Saiti* i la situada a l'Alcúdia d'Elx arribaran a ser importants ciutats romanes (*Saguntum*, *Saetabis* i *Ilici* respectivament), que tenen com a característiques comunes el no trencament físic i la promoció jurídica i monumentalització augustea. Com a conclusió a aquest primer moment Roma es basà per a consolidar el seu poder

en els centres urbans existents, però no en tots. Un indicati d'allò es troba a Sagunt on la primera construcció romana documentada (primer quart del segle II aC) és una torre que formaria part d'una muralla en la part superior del tossal del Castell, a l'est del nucli ibèric. En definitiva, el model de control territorial passà per trencar l'estructura de poblament tot anul·lant la capacitat rectora d'algunes ciutats (i per tant alterant la jerarquia social), i per ajudar-se en altres segons els seus interessos.

L'ETAPA REPUBLICANA. Fins a la constitució del poder personal d'Octavi August, el qual inaugurarà un període molt distint d'organització de les terres conquistades, Roma es limitarà a projectar el seu model de ciutat en pocs casos, només en aquelles fundacions de nova creació, de les quals tenim un magnífic exemple en *Valentia*.

Tanmateix, a Sagunt, especialment lligada a Roma per la seua fidelitat durant la Segona Guerra Púnica, al llarg del segle II aC es construeix, en l'àrea que tancaria la primera muralla romana indicada més amunt, un complex arquitectònic aterratat presidit per un temple de *cella* tripartita i alt pòdium precedit per una cisterna. Probablement es tracta d'un *capitolium* que, segons alguns autors, presidiria un fòrum. Entre el 100 aC i l'època d'August, davant el temple i sobre el vessant sud, s'alça un accés en rampes sostingut per voltes paral·leles. Aquestes construccions aterratades que integren l'edifici religiós mostren una forta influència de l'arquitectura centreitàlica que suggereix el desig de la societat indígena saguntina de vincular-se el més possible a Roma assumint monumentalment els seus símbols ideològics, encara que potser es podria pensar en un col·lectiu romà instal·lat d'hora que impulsa aquestes realitzacions.

La profunditat d'adopció de fórmules arquitectòniques d'aquesta transcendència no s'adverteix en altres poblacions d'origen preromà millor documentades. Així, a *Lucentum*, al final del segle II o primeries del següent, es construeix una potent muralla romana amb torres de sòcol de carreus i cos superior d'atovons, però la seua perfecta adaptació al perímetre fortificat precedent i l'absència pel moment de configuració urbana interior més aviat sembla respondre a la creació d'un fortí (només té 3 ha) que no descartem que fóra alçat durant les guerres civils sertorianes (80-73 aC). A l'Alcúdia d'Elx només es constata l'aparició d'elements que poden suggerir l'adopció d'edificis singulars de tipologia romana com el mosaic hel·lenístic amb noms ibèrics escrits en grafia llatina del final del segle II aC.

La fundació de Valentia. És el fet més transcendent des del punt de vista de l'urbanisme i l'arquitectura romana en aquest període. A pocs quilòmetres al sud de Sagunt i sobre la via Heraklea mateixa, *Valentia* naix l'any 138 aC com a assentament en terreny verge dels veterans que havien lluitat contra Viriat a les ordres del cònsol D. Juni Brut.

Segons les excavacions arqueològiques, en els primers anys tindria més l'aspecte d'un campament militar, amb tendes, cabanes i barracons. Cap a les darreries del segle II aC l'assentament va anar dotant-se de construccions més sòlides, entre elles la muralla. La ciutat s'estendria sobre una àrea vora el riu de 10 ha de forma rectangular un poc deformada amb l'eix major N-S i el centre situat sota l'actual Basílica dels Desemparats. A la plaça de l'Almoïna, just darrere d'aquest temple, les excavacions han posat al descobert diversos edificis que en mostren les pautes urbanes i arquitectòniques. Hi destaquen les termes, de les més antigues de la Península i semblants a les que en el seu temps es realitzaven a Itàlia. No massa grans, amb només tres cambres (vestuari, sala calenta i tèbia), la seua característica principal és que encara no consta de calefacció a través de la cambra d'aire (*hypocaustum*) sota el terra de les sales calentes. Únicament la banyera del *caldarium* rebia aigua calenta des d'una caldera situada en la sala del forn contigua. Al costat d'aquest edifici, cap a ponent estaria el fòrum republicà del qual es coneixen les *tabernae* (botigues o tallers) que delimita-

Vestigis del temple republicà de Sagunt (València). Segle II aC. [Fot. M. Olcina].

Este edifici sacre perdura i manté la seua preeminència en el fòrum construït en època augustea.

L'anomenada «torre del bou» de la muralla republicana de Lucentum. Darreries del segle II o principi del segle I aC. [Fot. Arxiu MARQ].

Se'n conserva el sòcol de carreus sobre el qual es desenvolupava el cos superior d'atovons.

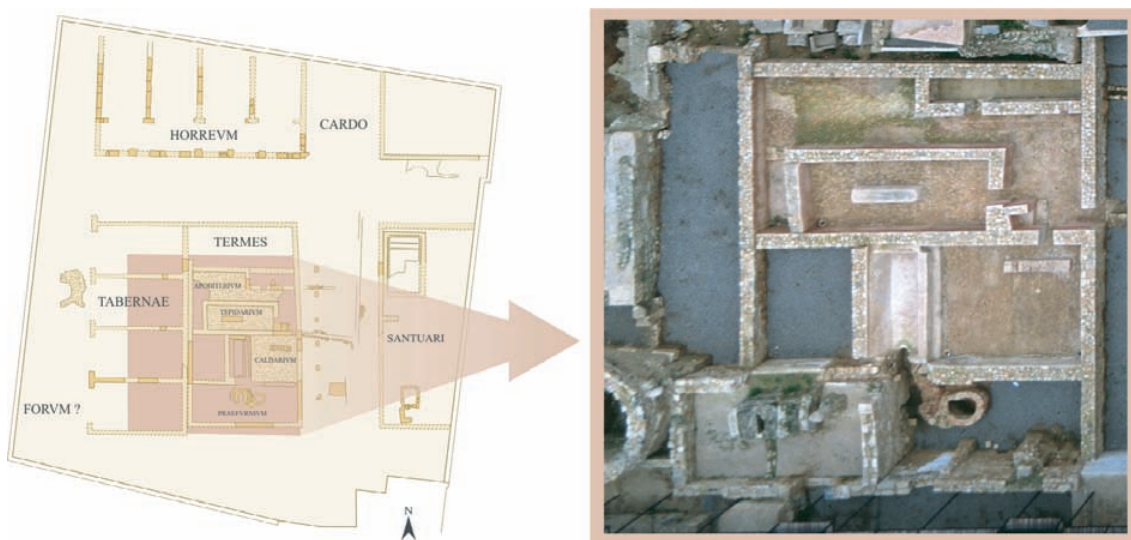
rien un dels costats. Al nord, separat per un carrer, una construcció amb diverses naus paral·leles interiors interpretada com un *horreum* o magatzem. Aquest conjunt d'edificis i altres troballes disperses marquen una orientació dels espais construïts i vials rigorosament ortogonal N-S i E-O amb illes de cases (*insulae*) de planta quadrangular o rectangular.

A *Valentia* es data amb precisió la introducció en les nostres terres de materials de construcció típicament romans com són l'argamassa de calç, els morters hidràulics (*signinum*) i paviments ceràmics.

La forma urbana, la tipologia arquitectònica i els materials de construcció utilitzats en dates tan primerenques en parlen clarament d'una fundació romana. Però, a més, el component humà d'aquesta època, conegut pel nom dels magistrats monetals o el ritual de soterrament en necròpolis com la del carrer de Quart, n'assenyala l'origen itàlic. El seu camí històric, però, quedà temporalment truncat. L'any 75 aC, *Valentia*, embolicada en la guerra civil, va ser destruïda pels exèrcits de Pompeu enfrontat al rebel itàlic Sertori. La ciutat es va cobrir de ruïnes i quedà pràcticament abandonada, encara que va renàixer a l'inici de l'etapa imperial. La crisi bèl·lica hi tingué la seua repercussió en el pla urbanístic, ja que la nova configuració com a ciutat romana serà un poc més tardana que la d'altres nuclis pròxims i d'origen indígena com Sagunt.

L'ALT IMPERI. En poc més de cent anys es conformà el mapa de les ciutats romanes valencianes. No va ser un procés uniforme, ja que algunes van nàixer aviat, amb el primer emperador, August (31 aC-14 dC), i unes altres van constituir-se progressivament fins a les darreries del segle I. Gran part de l'equipament urbà en serà finançat per les elits locals mogudes per un afany de prestigi i emulació en un ambient de forta competitivitat. Un segment social no menyspreable en la monumentalització urbana van ser els lliberts que per mitjà d'actes de liberalitat cívica, entre els quals està la construcció d'edificis, aconseguen el reconeixement de la comunitat.

L'impuls augusteu. Octavi August comença la reorganització del dilatat territori conquistat per Roma i una de les seues mesures principals, ja iniciada amb Cèsar, va ser l'extensió del model de ciutat per mitjà de la promoció jurídica de les ciutats preexistents i la fundació d'altres, fenòmens que desencadenaren una autèntica revolució en el pla urbanístic, ja que les ciutats van haver de dotar-se dels espais necessaris per a desenrotllar l'administració i la forma de vida romana de tal manera que és a partir d'August quan podem parlar del començament de la generalització de la ciutat romana. Amb aquests edificis s'estenen els nous materials i les noves tècniques de construcció: ús massiu de l'argamassa en els aparells de pedra i de l'*opus caementicium* (formigó de morter de calç), la rajola, la teula, etcètera, encara que no s'obliden alguns materials tradicionals com ara l'atovó.

Termes republicanes de Valentia.

Una de les primeres d'Hispania i que reafirmen el caràcter itàlic dels seus habitants en els primers passos històrics de la ciutat.

Gàrgola de terracota amb forma de gos. Roma. Època Imperial. [Museu de Prehistòria de València].

En el cas valencià, el primer impuls només abastà quatre ciutats: *Saguntum*, *Saitabi*, *Ilici* i *Lucentum*. No és casual aquesta llista ja que són vells nuclis preromans en els quals, almenys en les tres primeres, no s'adverteix trencament de poblament i semblen haver sigut afavorides per Roma des del primer moment de conquesta o més tard (el cas de *Lucentum*). Són ciutats que, per la seua evolució històrica, estarien en condicions d'assumir el nou estatus i reformar el paisatge construït.

És *Saguntum* la que amb més rotunditat es monumentalitza. Sense veïns que pogueren rivalitzar amb ella, ja que *Valentia* continuava quasi deshabitada i *Edeta* encara no havia nascut com a ciutat, la vella aliada de Roma, promocionada a *municipium* durant els primers anys del regnat d'August, emprén i planifica en aquest període tota una sèrie d'edificis i reformes urbanes adaptades a les condicions topogràfiques prèvies. És a dir, la renovació urbana no hi va suposar el trasllat de l'espai habitat.

Per l'epigrafia sabem de la reconstrucció de les muralles que en aquest període augusteu es renoven o construeixen com a element de dignificació de la ciutat més que com a element defensiu.

Comença la monumentalització amb la construcció del fòrum i continua amb el teatre en els primers emperadors júlio-claudis, tot i que, molt probablement, ja entrara en la planificació augustea i s'executara una vegada enllestit el complex forense.

El fòrum és l'espai públic romà per excel·lència on es reuneixen aquells edificis que allotgen els organismes de la vida civil (basílica o edifici judicial, la cúria o lloc de reunió del senat municipal entre altres) i de caràcter religiós com ara els temples articulats a l'entorn d'una plaça generalment rectangular i porticada.

El fòrum de Sagunt es va construir en la part superior de la muntanya en el mateix lloc en què se situava el temple republicà que va ser respectat i privilegiat per a presidir tota la nova configuració arquitectònica. Des del punt de vista urbà, aquest nou fòrum continuaria perpetuant l'àrea central de la ciutat. Com s'establí sobre l'àrea en declivi per a aconseguir un pla de circulació i articulació horitzontal dels diferents i grans edificis, calgué practicar desmunts i construir nous i enormes aterraments sobre la base d'alts murs amb contraforts. La planta resultant estava configurada per una plaça rectangular presidida al nord pel vell temple republicà i al seu costat la cúria. I recaient als costats llargs de la plaça, a l'est successió de *tabernae* i a l'oest la basílica. La formidable obra va ser pagada per Cneu Baebi Geminus, membre d'una de les famílies més poderoses i antigues de Sagunt. La seua acció quedà reflectida en forma d'inscripció monumental en les lloses que pavimentaven la plaça.

Teatre i fòrum crearien un imponent efecte escenogràfic que quedava subratllat des del pont sobre el riu Palància situat en la prolongació de l'eix visual que passava entre els dos edificis. La imatge de *Saguntum* en les primeres dècades del segle I seria la d'una ciutat desenvolupada pel vessant nord des de la part superior, ocupant fins i tot l'antic recinte ibèric on es troben gran quantitat de construccions romanes, fonamentalment cisternes. De la trama urbana interior, que es mostraria escalonada, pràcticament no n'ha quedat res. La intensa urbanització del nucli medieval i la constant utilització del castell ha esborrat les seues empremtes.

A *Saetabis*, tot i que desconeixem l'extensió precisa del nucli romà és molt possible que en part s'emplaçara en la mateixa àrea que l'ibèric *Saiti* (del qual es calcula una extensió de 8 ha) indicant una continuïtat de poblament. Situen la dispersió de les troballes en el vessant nord de la cresta de la serra del Castell i en el pla de l'escaló que el precedeix (àrea de Montsant, Sant Fèlix, Bellveret i les Santes), no ocupant l'àrea urbana medieval i moderna que es desenvolupà al peu d'aqueixa zona. A pesar de no conèixer edificis singulars en part per falta d'investigacions sistemàtiques, és segur que la seua monumentalització es donaria en època augustea, ja que la ciutat va rebre en aqueix temps l'estatut municipal. La riquesa derivada del lli i els teixits, la qualitat dels quals és assenyada per autors clàssics ja des de mitjan segle I aC contribuiria a l'embelliment urbà.

A *Lucentum* la renovació urbana començarà a mitjan segle I aC i s'intensificarà en època augustea amb l'esperó en aquest moment de la concessió de l'estatut de municipi. Entre aquella data i primeries del segle I es plasma la trama urbana amb xarxa de carrers que tendeixen a l'ortogonalitat delimitant *insulae* de variada extensió. Aquesta distribució no té res a veure amb l'ocupació precedent, tal com anem coneixent a partir de les últimes excavacions. Amb August s'alça en el centre de la ciutat el fòrum, que actualment està en procés d'excavació i apareixen els primers edificis típics romans com les termes que mostren encara trets dels edificis balnearis republicans (amb l'*hypocaustum* limitat a la banyera i el caldari). A mitjan segle I aquestes seran reformades per M. Popili Onyx, sacerdot del Cult Imperial, i molt probablement un llibert ric, que sufragava amb aquesta obra i un temple (conegut per l'epigrafia) part de l'escenari arquitectònic d'aquesta ciutat menuda que no superà, intramurs, les 3 ha d'extensió.

Vista aèria de Sagunt (València). [Paisajes españoles].

La ciutat romana imperial es desenrotlla en la part superior, on s'alçaren el fòrum i el teatre, i al vessant nord del turó del Castell.

Vista aèria del Tossal de Manises (Lucentum). [Fot. Arxiu MARQ].

L'antiga capital meridional dels contestans es converteix de facto en la colònia d'*Ilici* en època augustea, probablement cap al 27 aC i amb *deductio*, és a dir, amb instal·lació d'un contingent humà i repartiment de terres. Van ser legionaris veterans, com testimonia una emissió monetal del 19 aC. A més dels espais i els edificis oficials necessaris per a desenvolupar la nova condició jurídica, el contingent de ciutadans romans arribats hi promouria aquelles construccions que donaren satisfacció al seu estil de vida. Els uns i els altres suposarien una autèntica revolució urbana i arquitectònica de la qual en realitat poc sabem per ara. Consta l'erecció d'un temple a Juno la façana del qual es mostra en una emissió monetal un poc posterior a l'any 12 aC. La imatge representa un temple sobre pòdium amb quatre columnes en la part anterior. Recentment s'ha excavat un sector que s'ha identificat amb el fòrum, en el qual es troben dos temples. El que s'ha exhumat per complet no correspondria per la seua forma al que s'ha il·lustrat en les monedes, ja que presenta només dues columnes en façana.

La ciutat tindria una forma oblonga de perímetre un poc irregular amb l'eix major N-S i de 10 ha d'extensió. Els carrers excavats, la direcció dels edificis i el traçat de les clavegueres marquen pautes ortogonals NO-SE, ja consolidades en l'últim quart del segle I aC, però no queda clar si el seu traçat originari és romà o ibèric.

L'etapa Júlio-Clàudia i Flàvia. Durant les dues dinasties d'emperadors, que abracen el segle I, les ciutats de promoció augustea van progressivament monumentalitzant-se amb la construcció d'edificis públics com ara el teatre de Sagunt, els dos grans complexos termals d'*Ilici*, situats quasi enfrontats en els límits oest i est, les termes de la Muralla a *Lucentum*, i fins i tot apareixen els habitatges de clara tipologia romana en aquestes dues últimes ciutats.

Per a la construcció del teatre saguntí, l'únic documentat fins ara en les ciutats romanes valencianes, es condicionà el vessant de la muntanya sobre la qual s'acomodà la *cavea* (graderia semicircular). L'escena, recolzada sobre potents murs que salvaven el desnivell, presentava una façana en tres ordres columnats superposats. D'aquest edifici caldria destacar també l'abundant ús de l'*opus caementicium* revestit de maçoneria concertada (*opus vittatum*). Pel que fa a un altre tipus d'edificis d'espectacles d'aquest moment a *Ilici* és possible que hi haguera un amfiteatre, hui desaparegut i conegut només per referències d'època moderna. Segons sembla se situaria vora el

costat nord de la ciutat i flanquejaria l'entrada per aqueix costat. Quant als edificis termals, tant els d'Ilici com el de *Lucentum* mostren els avanços tècnics i el desplegament de sales que caracteritza aquests edificis en època altoimperial. Estan dotats de vestuaris (*apodyterium*), sala freda (*frigidarium*), calenta (*caldarium*) i tèbia (*tepidarium*). El sistema d'*hypocausta* (cambres sota els pisos per on circula l'aire calent originat per combustió de llenya en el forn), afecta tant el caldari com el tepidari i l'evacuació de fums s'efectua a través de les parets per mitjà de cambres d'aire construïdes amb tubs o separadors ceràmics. Aquestes termes tenen ja àmplies *natationes* (piscines d'aigua freda).

Els millors habitatges de tipus romà excavats a Ilici, de final del segle I, es troben sobretot en el costat oriental i responen, encara que de manera no rigorosa, a les de tipus pompeïà. Presenten un desenrotllament en profunditat de les distintes dependències estructurades al voltant d'un atri columnat i amb patis posteriors porticats amb estancs les parets del qual formen casetons quadrangulars i semicirculars.

Però el més significatiu dels períodes júlio-claudi i flavi és la creació de diverses ciutats que constituïrien la «segona onada» urbanitzadora. Un fet transcendental va ser l'extensió del *Ius Latii* a *Hispania* per Vespasià (73-74) que va permetre la conversió a municipis de gran quantitat de nuclis de població i amb això el procés de monumentalització i de reorganització de l'espai urbà.

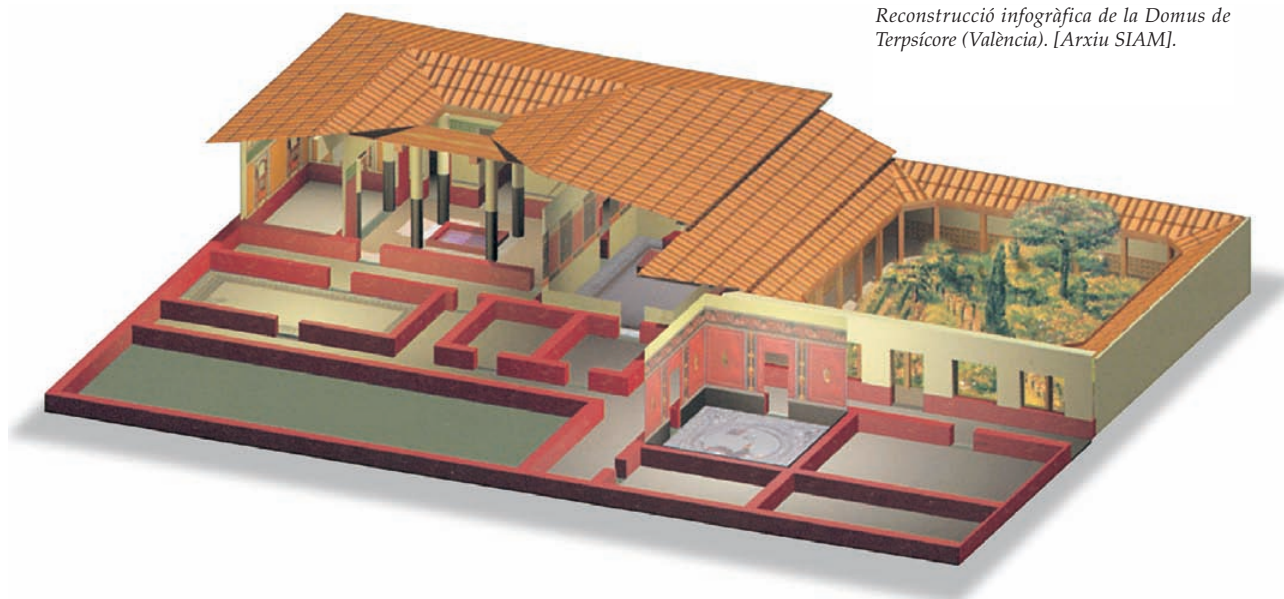
A *Dianium* les dades arqueològiques mostren la creació d'una població al peu del vessant septentrional del tossal del *Castell* a partir de mitjan segle I. Es terraplèna una zona humida, al voltant del que hui es coneix com l'Hort de Morand, i es tracen carrers orientats N-S i E-O. Cap al nord, en l'avinguda de les Indústries, naix un barri portuari amb dos edificis d'emmagatzematge. És possible que *Dianium* tinguera un aqüeducte, ja que d'ací prové una inscripció dedicada a un ciutadà que a càrrec seu «dugué aigua saludable a través de llocs difícils».

El cas de Dénia suposa la fundació d'una entitat urbana sense continuïtat amb l'emplaçament anterior. Aquest enclavament havia sigut la base naval de Sertori, i els vestigis arqueològics n'indiquen una ocupació de la primera meitat del segle I aC en el vessant septentrional del tossal del *castell* on es conserva alguna construcció de carreus interpretada com a part de la fortificació. Ja que no hi ha

Vista de les termes de la partida de Mura, a Llíria (València). Darreries del segle I. [Fot. Museu Arqueològic de Llíria].

El conjunt està format per unes termes grans i unes altres de menudes, i és el major complex valencià d'este tipus.

Reconstrucció infogràfica de la Domus de Terpsicore (València). [Arxiu SIAM].

vestigis d'època ibèrica, probablement *Dianium* naix físicament amb el conflicte sertorià o poc abans, i es consolida a partir d'aleshores com a enclavament portuari redistribuïdor de la comarca. A partir d'August, amb la intensa explotació del territori segons el model romà de *villae*, passà a ser un centre productor i a estar en disposició econòmica i social per a convertir-se físicament i jurídicament en ciutat romana, la qual cosa implicà la seua creació *ex novo*. És possible també que el seu paper en el conflicte civil suposara que no entrara en les primeres promocions jurídiques augustees, la qual cosa va poder retardar la seua definitiva configuració urbanística i la seua monumentalització.

A *Edeta* la ciutat romana també apareix completament desplaçada del nucli anterior indígena situat al tossal de Sant Miquel, el qual després de la destrucció de principi del segle II aC mostra escassa presència humana fins a un moment indeterminat del segle I aC. El que es constata és una ocupació en aqueixos dos segles de llocs en pla, mai com a entitat urbana definida sinó dedicades molt possiblement a l'explotació agrícola.

Domus d'Ilici (l'Alcúdia d'Elx, Alacant). [Fot. Arxiu MARQ].

Vista del pati porticat (peristil) amb estanc central les parets del qual estaven decorades amb cassetons quadrangulars i semicirculars.

Els vestigis constructius relacionables amb el municipi remetent a un període que comença en la segona meitat del segle I situats al nord del nucli històric de la Lliria actual. Hi destaca el gran complex termal d'època flàvia vinculat a un temple menut en la partida de Mura i del qual s'ha excavat una superfície de quasi 4.000 m². Són dos edificis de carreus independents, probablement per a ús separat masculí i femení situats en angle que flanquegen una gran palestra a l'aire lliure. Presenten un recorregut lineal en les distintes dependències (vestuari-frigidari, tepidari i caldari) i un desenvolupat sistema de calefacció per *hypocaustum*.

A l'oest, s'ha excavat una sèrie de construccions que semblen correspondre a habitatges. Al sud, també pròxims a les termes i a aquestes edificacions, diversos monuments funeraris alineats en els carrers del Duc de Lliria i de Sant Vicent indicarien una via en àrea extraurbana. Al nord de les termes, a Ca Porcar, es trobà el mosaic dels Treballs d'Hèrcules que correspondria a una vil·la suburbana. En la mateixa direcció, vora l'antic camí de València es trobava la base incompleta d'un arc que dona nom a la zona (Pla de l'Arc). Amb les poques dades de què es disposa, la ciutat d'*Edeta* sembla haver-se desenvolupat a l'oest de les termes de Mura. Si bé el municipi quedaria configurat des del punt de vista urbà en època flàvia, alguns dels seus investigadors situen la promoció jurídica amb August. Però no ho creiem probable ja que, a més del clar moment d'urbanització, l'extens corpus epigràfic no té inscripcions d'època augustea i quasi la totalitat s'agrupa a les darreries del segle I i al segle II. Algunes làpides pertanyen a *M. Cornelius Nigrinus Curiatus Maternus*, un dels fills més conspicus d'*Edeta*, rival de Trajà a la successió de l'Imperi, del qual cal sospitar que finançà part de l'ornament edilici.

Valentia renaix com a ciutat també a mitjan segle I. Encara que a partir del final del segle anterior s'hi té constància de presència humana esporàdica, és a partir d'aquella data quan s'hi consolida el nucli habitat tal com testimonien algunes construccions, entre les quals destaquen unes termes menudes a la plaça de la Reina.

Un gran canvi hi tindrà lloc en les últimes dècades del segle I. *Valentia* comença a dotar-se de grans construccions públiques com ara el fòrum, situat en l'actual plaça de la Mare de Déu i la Basílica dels Desemparats, i a créixer cap a l'est i el sud-est doblant la superfície de la ciutat republicana. El fòrum estaria configurat per una enorme plaça rectangular porticada presidida pel temple, ara dedicat al Cult Imperial. Immediat a ell se situà el mercat (*macellum*), edifici tancat amb pati central i envoltat de botigues dedicades a la venda d'aliments i una monumental font pública (ninfeu). El proveïment d'aigua constant no podia faltar en aquesta nova ciutat. Restes d'un aqüeducte s'han localitzat al carrer de Quart. L'aigua conduïda arribaria a un gran depòsit distribuïdor (*castellum aquae*) esmentat en una inscripció i que s'alçaria entre els carrers de Cabillers i Avellanes. En aquest moment ja s'hi constaten els habitatges familiars de les classes acabalades que responen a la planta de casa itàlica. La més destacada n'és l'anomenada *domus* de Tepsicore, trobada al palau de les Corts, amb atri, jardí porticat posterior i decorada amb esplèndids mosaics i pintures murals.

Aquesta ampliació urbana obligà a realitzar obres d'infraestructura i condicionament del terreny, principalment a desviar o cegar canals fluvials que envoltaven la colònia republicana. La ciutat imperial mostra una planta de carrers de traçat ortogonal. El *cardo* màxim seguia el traçat de l'actual carrer del Salvador i el *decumanus* màxim el de Cavallers i el de Quart i s'encreuaven en l'àrea central vora el fòrum. Possiblement l'abast i la profunditat d'aquesta fase urbana està lligada a la instal·lació d'un important contingent humà durant el regnat de Vespasià (69-79). Devien ser els *veterani* que apareixen en les inscripcions posteriors.

Les dues últimes ciutats que ens queda per considerar es troben als dos extrems del territori valencià.

Fòrum de Valentia en època imperial. [Arxiu SIAM].

El temple estava situat en l'àrea on s'alça la catedral gòtica. Al fons, el circ romà, en el límit oriental de la ciutat romana.

Lesera, situat al nord, al Forcall, va ser un nucli ibèric situat sobre un altiplà allargat que supera els 800 m d'altura, que va rebre l'estatut municipal en època flàvia probablement com a conseqüència de l'edicte de Vespasià, la qual cosa possiblement desencadenà la seua monumentalització, de la qual només es coneixen per ara indicis. Tanmateix, no passà de ser una ciutat menuda que ompliria un gran buit en l'administració territorial en un territori sense tradició urbana ja des d'època ibèrica plena. Es coneix molt poc de la seua estructura física: el camí d'accés, un llenç de muralla de 70 m de longitud, un gran mur d'*opus caementicium*, possible resta d'un aqüeducte i que delimitaria, amb la muralla, l'àrea forense situada en la terrassa superior. La topografia imposaria una xarxa viària principal de direcció N-S.

La localitat romana de la qual sabem menys de la seua localització concreta, estructura urbana i arquitectura és la que hi hagué a la Vila Joiosa. No se'n coneix ni tan sols el nom llatí cert, encara que alguns investigadors la identifiquen amb *Allon* o *Allonis*, citada en algunes fonts de tipus geogràfic. Del caràcter de ciutat, que en tot cas degué ser menuda, no se'n dubta, ja que apareixen magistrats entre les seues inscripcions i aquestes apunten clarament a una promoció jurídica d'època flàvia. També l'epigrafia esmenta l'existència d'un *macellum* (mercat) que va ser restaurat amb diners propis per Marc Semproni Himne, la qual cosa indica un cert grau de desenvolupament arquitectònic i una classe social de conducta urbana. Sobre la seua ubicació, la dispersió de troballes i situació de les construccions més destacades (el monument funerari de la Torre de Sant Josep) apunten als voltants del riu Torres, al nord de la població actual.

El segle II. Especialment en la seua primera meitat la majoria de les ciutats romanes arriben a la seua plenitud, però al mateix temps ja s'adverteixen símptomes de decadència. El primer fenomen es comprova a *Saguntum*, *Valentia* i *Ilici*, mentre que la crisi, molt aguda, es manifesta a *Lucentum*.

La imatge urbana de Sagunt al segle II sembla apuntar a una intensa ocupació de vil·les a l'exterior del *pomerium* en la plana entre la muralla i el riu i en la confluència de la via Augusta i la que comunicava amb el port (el Grau Vell), al peu del vessant oriental. En aqueixes àrees el paisatge construït estava esguitat per construccions privades, com la *domus* del solar del carrer de Romeu, o les desaparegudes al costat de la parròquia del Salvador, i grans monuments funeraris com el de la *Gens Sergia* o el que s'emplaça en el col·legi Romeu. Possiblement, a causa de la incomoditat de l'emplaçament en altura, la dinàmica urbana s'orientà a espais millor comunicats amb l'entorn geogràfic evitant l'aïllament de l'ocupació encimada. Síntoma d'aquest fet és que el fòrum a partir del segle I va perdent importància com ho indica l'escassa presència d'inscripcions honorífiques posteriors consolidant-se un altre possible centre cívic al voltant de l'Ajuntament i la Plaça Major. El desplaçament del centre de gravetat urbà pot explicar la posició del circ, construït a mitjan segle II vora el llit del riu que interromp l'anterior comunicació entre el pont i l'elevat centre urbà augusteu.

Valentia continua equipant-se d'edificis de caràcter públic com són les termes del carrer Salvador, però el més destacat hi és la construcció del circ a mitjan segle II.

Els circs són les majors construccions, en superfície, de tot el món romà, capaços d'albergar milers d'espectadors àvids de contemplar carreres de carros. La seua forma és allargada, amb les grades perimetrals i una barrera central (*spina*) al voltant de la qual competien els carros. A causa del seu cost elevat i de l'enorme superfície de terreny que requereix és l'edifici d'espectacles menys construït. Per això només estan presents en les ciutats més importants. En terres valencianes, a Sa-

Vista de l'excavació de l'Almoina (València). [Arxiu SIAM].

Entrada al recinte de Lesera (La Moleta dels Frares, Castelló). [Fot. F. Arasa].

La més septentrional de les ciutats romanes valencianes ve rebre l'estatut municipal a època flàvia. Fou abandonada al segle III.

gunt i a València. El primer, hui desaparegut, se situà davant la ciutat vora riu. El de *Valentia* s'ha descobert recentment gràcies a les excavacions en distints solars de la ciutat. Es va construir en el costat de llevant entre l'actual carrer del Baró de Petrés, on se situarien les *carceres* o els compartiments des d'on prenen l'eixida els carros, fins al carrer de la Pau, emplaçament de la capçalera, de forma semicircular. Els dos edificis mostren característiques semblants com ara les dimensions (350 x 70 metres el de *Valentia* i prop de 350 x 73 metres el de *Saguntum*) i que les grades serien de fusta recolzades en els murs perimetrals.

A *Lucentum* el panorama és completament distint. Ja en època flàvia les clavegueres se ceguen i a mitjan segle II es documenten expolis de materials de construcció. Al segle III la ciutat està pràcticament abandonada. La seua crisi, en termes concrets, cal entendre-la des del punt de vista econòmic per la competència i l'erosió del seu desenvolupament que li suposaria la veïna *Ilici* amb millors condicions per a concentrar l'activitat comercial i major capacitat de producció agrícola en el marc d'un espai geogràfic reduït.

EL FINAL D'UN CICLE URBÀ. El segle III és un període que actua com a frontissa en la història de les ciutats romanes. S'hi fa evident les emprems de declivi en forma d'abandonament d'edificis o sectors urbans i, fins i tot, com en el cas de *Lucentum* i també de *Lesera*, patiran el despoblament. Les causes de la decadència són múltiples dins d'un clima de crisi generalitzat. Però des d'un punt de vista urbanístic, probablement les ciutats durant l'Alt Imperi estaven sobredimensionades respecte a la seua capacitat econòmica. La iniciativa privada, causant en gran part de l'embelliment compulsiu dels seus llocs d'origen o residència, deserta d'aquesta activitat, i el manteniment de la infraestructura urbana i dels edificis públics recau en la caixa municipal que no és capaç de disposar-hi dels recursos suficients. Les classes acabalades invertiran a partir d'aquesta època en les seues residències campestres. *Villae* sumptuoses com les de Calp, Xauxelles a la Vila Joiosa o d'Algorós al Camp d'Elx, dels segles III i IV, són bona mostra d'aquest fenomen. Moltes ciutats valencianes sobreviuran, i fins i tot amb vigor durant el segle IV, com ara *Valentia* o la mateixa *Ilici*. Però l'escenari construït i la vida urbana hi seran distints.